

ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Баҳром ва Гуландом, Вомиқ ва Узро, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам, Алпомиш ва Барчин каби суюкли ва ўлмас қаҳрамонлар силсиласини Отабек ва Кумуш образлари билан бойитди.

Ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётида ўз анъанасига эга бўлган бу хил хусусиятлар, насрга хос эпикликни ташкил этувчи усул ва воситалар Абдулла Қодирий томонидан реализм “декча”сида қайта ишланди. Ёзувчи, ўзи айтмоқчи, асарни ёзишда доимо ўқувчи оммани кўз ўнгида тутган; бу асар билан халқимиз рағбатини мумкин қадар янгиликка тортишга интилган, айна пайтда шу кунгача ўрта аср дос-

тончилиги ва ҳикоянавислиги билан озукланиб келган халқнинг завқини, савиясини назарда тутиб, мумтоз адабиёт усулларида ҳам онгли равишда фойдаланган. Қисқаси, бу роман тил, ифода тарзи жиҳатидан эски наср билан янги, реалистик наср қолаверса, бутун бошли мумтоз адабиётимиз билан янги ўзбек адабиёти орасидаги олтин кўприк вазифасини ўтади.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Қодирий буюк Алишер Навоий анъаналарини насрга шунчаки кўчирмади, балки уларга ижодий ёндашган ҳолда, эпик тасвирга асосланган реалистик роман жанрининг янги ва юксак намунасини яратди.

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” ДОСТОНИДА МЕЪРОЖ КЕЧАСИНИНГ ТАСВИРИ

ДАВЛАТОВ ОЛИМ

Мустақил тадқиқотчи, ТошДШИ

Аннотация. Мазкур мақола адабиётшунослигимизда нисбатан кам ўрганилган жиҳат – Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги меърожнома таҳлилига бағишланган бўлиб, мақолада меърож кечаси таърифи Қуръони каримдаги оятлар ва ҳадислар воситасида баён қилиб берилганлигига асосий урғу қаратилади.

Таянч сўз ва иборалар: басмала, ҳамд, муножот, наът, меърож, Исро, Ломакон, Нури Муҳаммадий, фано, оят, ҳадис.

Аннотация. Настоящая статья посвящена малоизученной проблеме в литературоведении – анализу ночи миърадж (восхождения к Аллаху) в поэме «Хайрат ал-аброр» Алишера Навои. В статье уделено особое внимание мастерству Навои в описании ночи миърадж при помощи оятов Корана и хадисов.

Опорные слова и выражения: басмала, хамд, мунаджат, наът, миърадж, Исро, Ломакон, Нур-и Мухаммади, фано, оят, хадис.

Abstract: In this article the attention is given to the certain peculiarities of chapter XI of the Alisher Navoi's 'Hayrat ul-abror' ('Confusion of the Just') in which the Prophet and his miraculous Miraj (ascendancy to heaven) is glorified. While referring to ayats (verses) of Koran and hadiths, the author writes about the essence of Miraj and various approaches to it.

Keywords and expressions: basmala, hamd, munajat, nat, Miraj, Isra, Lamakan, Nuri Muhammadi, fana, ayat, hadith.

“Навоий асарларининг изоҳли луғати”да “меърож” сўзининг биринчи маъноси “шоти”, “нарвон”, иккинчи маъноси “юқорига (кўкка) кўтарилиш”, учинчи маъноси Муҳаммад пайғамбарнинг Маккадан Қуддусга бориши ва Қуддусдан кўкка чиқиши, деб

изоҳ берилган¹. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф “Ҳадис ва ҳаёт” туркумидаги “Нубувват ва рисолат китоби”да Меърож ва

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик/ Э. Й. Фозилов таҳрири остида. 3-том. – Т.: Фан, 1984. 432-б.

Исро ҳодисаси тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтиради: *“Муҳаддислар ривоят қилишларича, Пайғамбаримиз солаллоҳу васаллам хуфтон намозидан сўнг Умму Ҳониъ бинти Абу Толибнинг уйида ухлаб ётганларида Исро ҳодисаси бошланди. Ўша кечада Байтул Мақдисга Буроқ номли ҳайвонга миниб бордилар. Сўнгра у ердаги катта харсангтош устида турганларида Меърожга кўтарилдилар”*¹. Маълум бўладики, изоҳли луғатда меърожнинг истилоҳий маъносини таърифлашда Исро ҳодисаси ҳам қўшиб юборилган.

Меърожнинг луғавий маъносида ишлатилган байт ё мисрани Навоий асарларида учратмадик, аммо пайғамбаримизнинг самовий сайри – Аллоҳ таоло ҳузурига кўтарилган муқаддас кеча тасвирланган шеърлар талайгина. Улуғ шоир лирик жанрларда ҳам, дoston ва насрий асарларида ҳам ислом эътиқодининг асосий масалаларидан бўлмиш Меърож мавзусида махсус тўхталган.

Бу мавзу ўтган аср навоийшунослигида манъ этилганлигининг таъсири бўлса керак, сўнгги йигирма йилда ҳам Алишер Навоий меърожномалари ҳақида умумий ишораларни ҳисобга олмаганда, яхлит ва жиддий таҳлил амалга ошмади². Академик Азиз Қаюмов “Ҳайрат ул-аброр” дostonининг муқаддимавий боблар (жумладан, меърож ҳақидаги боб – О. Д.)нинг “асосий мазмуни Навоийнинг инсонпарварлик ва халқпарварлик ғояларининг ташвиқига қаратилган” деб ҳисобласа, М. Муҳиддинов “уларда шоирлар (Амир Хусрав ва Алишер Навоий – О. Д.)нинг исломга муносабати ҳаққоний ва ёрқин акс этган” каби умумий қайдлар билан кифояланади.

*“Ҳайрат ул-аброр”*нинг муқаддима қисми басмала боби, ҳамд, тўртта муножот, тўртта наът ва меърожномадан иборат. Аллоҳ ҳамдига

бешта боб бағишлангани, пайғамбар наътига ҳам шунча миқдорда боб ажратилгани ҳисобга олинганда, “Ҳайрат ул-аброр”нинг муқаддима бобларини “Хамса”нинг барча дostonларига оид, деб ҳисоблаш мумкин.

Меърож боби 53 байтдан иборат. Олти байти меърож кечасининг таърифига бағишланган. Шоир қоронғу кечани ҳаёт чашмасининг макони – зулмат мамлакатига ўхшатади. Сиртдан осуда кўринаётган бу кечада хузурбахш насим эсиб, улуғ бир хушхабардан нишон берарди. Жаннатдан келаётган роҳатбахш бир насим ер юзини фасод ва чиркиндан тозалаётганини тасвирлаш аслида Ибн Аббос (р. а.) ривоят қилган ушбу ҳадис мазмунига ишоради: *Расулуллоҳ (с.а.в) дедилар: Мен сабо (шарқдан эсадирган шамол) бирлан голиб қилиндим ва Од қавми дабур (ғарбдан эсадирган шамол) бирлан ҳалок қилинди*³.

*Тун қилибон гардини анбарсиришт
Бутратибон ерга насими биҳишт*⁴.

“Сойири улвиймақом” – Жабройил (а. с.) келиб, Ҳақ муждасини етказганидан сўнг шавқ асрори хазинаси – Муҳаммад пайғамбар жаннатдан келтирилган “маркаби фархундафол” – Буроқ отига миниб, коинот сайрига отланади.

Исро ҳодисаси ва меърож бир мўъжизанинг икки босқичи эканлигини англаган Навоий Буроқни тавсифлаш орқали (Пўяда кўк сайрича ором анга, Ердин ўлуб кўккача бир гом анга) исро кечаси тафсилига берилмасдан, бевосита меърож ҳодисасининг тасвирига ўтади. Бир қадамидаёқ фалакка чиқиб кета оладиган бу отнинг туёғи гардидан ақл кўзи “Имо”ни мушоҳада этарди:

*Гарди била бораи суръатнамо,
Еткурубон ақл кўзига Имо*¹.

¹ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Нубувват ва рисолат китоби. – Т.: Мовароуннаҳр, 2006. 176-б.

² Бу ҳақда қаранг: Қаюмов А. Асарлар. 3-жилд. – Т.: Мумтоз сўз, 2007. 274-б.; Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Т.: Маънавият, 2005. 45–47-б.; Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Фил.ф.д. дис. – Т., 1993. 258-б.

³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-саҳиҳ. 3-жилд. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. 232-б.

⁴ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991. 44-б.

Йигирма жилдлик “Мукаммал асарлар тўплами”да ҳам, 2011 йили чиққан ўн жилдлик “Тўла асарлар тўплами”да ҳам юқоридаги байтда “Имо” сўзи “амо” шаклида берилган². “Амо” сўзининг маъноси “Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да топилмади. Аммо куйидаги ҳадис матни ушбу байтнинг биз ёзган шакли тўғри эканлигига далил бўла олади: *“Расулulloҳ (с. а. в.)дан сўралди: Халқни яратишидан олдин Раббимиз қаерда эди? Бас, Расулulloҳ (с. а. в.) буюрдиларким, устида ҳам, остида ҳам ҳаво бўлмаган бир Ёмо – юпқа булут устида эди.”*³ Кўк сайрига чиққан пайғамбар етти фалак ва ўн икки буржни бирма-бир босиб ўтади. Шундан сўнг Арш сори азимат қилиб, Лавҳ ул-махфузни кўради. Рафраф маконида Жабройил ва Буроқ билан хайрлашади:

*Рафраф уза нўя қилиб чун кушод,
Ҳамраҳу раҳравга этиб хайрбод*⁴.

Бутун борлиқни сайр этиб чиққан пайғамбарнинг камолот йўли шу билан ниҳояланмайди. У энди Ломакон водийси сайрига чиқади. Бу олам ўзгарувчанлик хусусиятидан бегона, собит ва барқарор олам. Маълумки, моддий олам ҳаракат туфайли муайян вақт ва маконда миқдор ва сифат ўзгаришларига учрайди. Аммо Ломакон олами вақт ва фазо билан чегараланмаган жой. Унда модда оламига хос бўлган меъёрлар ўрнига руҳоният оламининг ўлчамлари мавжуд бўлганлиги ва бу меъёрлар фақат Аллоҳга маълум эканлиги сабабли, Ломакон оламидаги сафарни батафсил тасвирлаш имкони йўқ. Буроқ ва Жабройил бу йўлда унга ҳамроҳ бўлолмагани сабаби, жаннат ва жанна-

тийлар ҳам, фаришталар ҳам азалийлик хусусиятига эга эмаслар. Демак, улар замон ва макондан ташқарида мавжуд бўлган йўқлик оламига сафар қилолмайдилар. Бу ерда йўқлик олами одатий тушунчадан анча кенгроқ талқин қилинади. Навоий талқинида йўқлик олами, яъни Ломакон водийси фазо ва вақт, замон ва макон каби моддийлашган оламга хос бўлган хусусиятларга эга эмас. Ломакон – Илоҳий олам. Унинг борлиғига далолат қилувчи хусусиятларни инсон ақли англаёлмайди. Бошқача қилиб айтганда, Ломакон – биз унга қандай хусусият ва қандай таъриф бермайлик, ундан-да кенгроқ, инсон ақли учун мавҳум, ёлғиз Аллоҳга хос ва ёлғиз Унга маълум бўлган мақом. Бу мақомга тупроқдан яралган жисм ва моддий оламини идрок этиш учун берилган бешта ҳис билан етиб бўлмайди, чунки бу мақомда аслан йўл ҳам, кадам ҳам йўқ – у моддийликдан хориж бўлган олам. Пайғамбар ҳам тўрт унсур – сув, ҳаво, тупроқ ва оловдан хориж бўлиб, Аллоҳ йўлида фано бўлади:

*Ўзлугидин нақишу намудор йўқ,
Нақишу намудоридин осор йўқ*⁵.

Достоннависликда ҳамд, наът, муножот ва меърож мавзуларида албатта муқаддимавий боблар ёзилиши, ундан кейингина муддаога ўтиш шарт этиб қўйилгани ҳам шоирларнинг диний-мазҳабий қарашларини билиш учун ишончли восита бўлган. Масалан, Абулқосим Фирдавсий ҳам “Шоҳнома”нинг ибтидосида мазкур анъанавий мавзуларда қалам тебратган. Аммо у шиалар мазҳабида бўлганлиги сабабли, фаръий (жузъий) масалаларда ёндашуви Низомий ёки Амир Хусрав каби сунний мазҳаб шоирлардан фарқ қилади⁶.

Меърож кечаси тўғрисида Шарқ фалсафий тафаккури тарихида ҳам турлича фикрлар билдирилган. Жумладан, Ибн Сино бу

¹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991. 45-б.

² Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами: 10 жилдлик. 6-жилд. Ҳайрат ул-аброр. Фарход ва Ширин. 36-б.

³ Сойиниддин Али бин Муҳаммад Тарака Исфажоний. “Шарҳи ҳадиси Ёмо” (форс тилида). – Техрон, 1351 х.ш. 284-б.

⁴ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991. 47-б.

⁵ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991. 47-б.

⁶ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. 1-жилд. – Душанбе: Адиб, 1989. 23–25-б.

сайрни пайғамбаримиз рухониятига оид, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, Расулуллоҳ (с.а.в.) Буроқ билан Байт ул-ҳарамдан Ақсо масжидигача бўлган сафари жисмоний бўлиб, осмонга уруж этишида рух баданни муайян вақтда тарк этиб, яна ўз ватани – бадан мулкига қайтган¹. Хужжат ул-ислом Абу Ҳомид Ғаззолий Ибн Синонинг бу фикрини кескин рад этиб, меърожга оид саҳиҳ ҳадислар асосида хотамуланбиёнинг меърож сафари жисмоний бўлганини исботлайди². Алишер Навоий ҳам бу сафарни жисмоний бўлганини ёқловчи олимлар фикрига қўшилиб, меърож тасвири масаласида уларнинг қарашига асосан иш тутлади. Яъни, Пайғамбаримиз (с.а.в.) жисмининг таркиби ҳисобланган тўрт унсур нурга қоришган эди. Оламдаги барча нарсалар нури Муҳаммадийдан яралган экан, демак, ломакон мақомига етишгандан сўнг Муҳаммад (с.а.в.) жисми ҳам ўз асл моҳияти – нури Муҳаммадийга айланган. Шу сабабдан унинг Ҳақ висолига етишган жисмини “қолаби хокийнасаб” деб атайди:

*Ҳамраҳ анга ҳамраҳи хокийнасаб,
Гар десалар, бор эди, йўқтур ажаб³.*

Умумий тарзда олганда, Навоий барча шеърларида тавҳид масаласида ислом шариати нуқтаи назаридан фикрлайди ва шариатдан айри бўлган барча нарса Аллоҳга ширк келтириш, деб ҳисоблайди:

*Эйки дебсенким, билай тавҳид сирридин хабар,
Шаръдин неким тажовуз айлади, илҳод бил⁴.*

Хотамуланбиё фанога етишгандан сўнг “бақо кўзгуси”ни мушоҳада қилишга эриша-

ди. Ва Абадий Ҳақиқатга етишиб, ўзи ҳам Ҳақ дарёсига томган томчидек сингиб кетади. Шу сафарида икки олам раҳматини козониб, Ерга барча оламдагиларга айни раҳмат бўлиб қайтади:

*Икки жаҳон раҳматини қозғониб,
Ҳар нимаким қозғониб, олиб ёниб⁵.*

Пайғамбаримизнинг меърожи нодонлик, жаҳолат, ғазаб, ҳасад, макр..., бир сўз билан айтганда ёвузлик ин курган тупроқ оламидан чикиб, Илоҳий нурга ғарқ малакут ва лохут оламларини сайр этгани ва оламдаги осий бандаларга айни шафоат, шафқат ва раҳмат бўлиб қайтгани Илоҳий Ҳақиқат ва Муҳаббат йўлидаги солиқларга ибрат намунаси сифатида талқин қилинган. Қолаверса, пайғамбаримизнинг: “Балоларнинг энг каттаси пайғамбарларга ёғилади, ундан сўнг авлиёларга ва шунга ўхшашлари бошқа кишиларга”⁶ мазмунидаги ҳадисига асосланиб, “Илоҳий раҳмат, мағфират ва муҳаббатларнинг энг улуғи ҳам энг аввало, пайғамбарларга насиб қилган”, деб айтиш мумкин.

Юқоридаги фикрларни умумлаштирган тарзда айтадиган бўлсак, меърож ҳодисаси Алишер Навоийни ҳамиша инсон камолотининг юксак намунаси сифатида ҳайратда қолдириб келган ва шу мавзуда ҳар дафъа қалам тебратганида турли воситалар билан баён этган. Бу эса, комиллик оламининг турли ранг ва оҳангда жилваланишида Навоийнинг мўъжизакор қаламининг қудратини кўрсатади. Сўздаги бундай залвор ва мафтункорлик ҳамда дақиқлик билан меърож кечасини тасвирлашнинг асосий омили – шу ҳодисага оид бўлган барча оят ва ҳадислар Навоий учун бирламчи манба ва илҳом сарчашмаси сифатида хизмат қилган. Бошқача қилиб айтганда, Навоий мурожаат этмаган меърож кечасига оид бирорта оят ёки ҳадис

¹ Ўз ФАШИ, Р-2385-рақамли қўлёзма. Абу Али ибн Сино. Ар-рисолат ул-меърожиййа (араб тилида). 129-б.

² Ўз ФАШИ, Р-2485-рақамли қўлёзма. Зайниддин Муҳаммад ал-Ғаззолий. Рисола фин-нафх ват-тасвия вар-руҳ (араб тилида). 4а-б.

³ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991. 48-б.

⁴ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Бадоеъ ул-бидоя. – Т.: Фан, 1987. 324-б.

⁵ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 7-том. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991. 47-б.

⁶ Саҳиху Имом Муслим. Миср: Маҳмуд Тавфиқ ал-Кутубий, 1349 х.к. 201-б.

йўқ. Шу сабабдан, “Хамса”даги меърожно-малар, айниқса, “Хайрат ул-аброр”нинг меърож ходисасига бағишланган бобнинг тахлили Ҳазрат Навоийнинг диний-фалсафий дунёқарашини ўрганишда очкич вазифасини бажариши шубҳасиз.

Исломий нуқтаи назардан олиб қараганда, барча пайғамбарларнинг салафи ва отаси бўлган хотамуланбиё учун бошқа пайғамбарлар томонидан одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш мақсадида кўрсатган мўъжизалари ҳам унинг камолоти ва тенгсиз сало-

хиятини кўрсатувчи амаллар ҳисобланади. Қолаверса, бу зотнинг мартаба ва даҳоси бошқа пайғамбарлардан анча баланд туради. Мазкур мўъжизавий ходисалардан айнан меърож ходисаси адабиётда кенг ёритилиши сабабларини ўрганиш махсус тадқиқотни тақозо этади. Шу сабабли, ушбу мақолада “Хайрат ул-аброр” достонидаги меърожноманинг яратилишида айнан қайси оят ва ҳадис манба вазифасини ўтаганини кўрсатишимиз бу йўлдаги дастлабки қадам сифатида баҳоланишини истар эдик.

ТАШХИС – МАЖОЗ АСОСИДАГИ САНЪАТ СИФАТИДА

МАМАЖОНОВ ЗОКИРЖОН

Катта илмий ходим-изланувчи, АДУ

Аннотация. Мақолада мажоз асосидаги санъатлар, хусусан, ташхис санъатининг ўзига хос томонлари, уларнинг пайдо бўлишида ўхшатишнинг роли ҳақида фикр юритилади. Ташхиснинг генетик жиҳатдан ўхшатиш эканлиги, ташхис, интоқ, ташбиҳ, истиора каби санъатларнинг бир илдиздан келиб чиққанлиги, ўхшатишнинг инсон тафаккури тараққиётининг турли босқичларидаги қўринишлари эканлиги мисоллар билан асосланган.

Таянч сўз ва иборалар: мажоз асосидаги санъатлар, ташхис, интоқ, ташбиҳ, истиора санъатлари орасида муштараклик, тарихий (диахрония) аспект, синхрония.

Аннотация. В данной статье выявляются некоторые особенности олицетворения, а также отмечается роль сравнения в его образовании. На основе примеров, обоснованы генетические связи олицетворения, персонификации, сравнения, метафоры с примерами.

Опорные слова и выражения: фигуры переосмысления, сходственные качества между персонификацией, сравнением, метафорой; исторический (диахронический) аспект, синхрония.

Abstract: In this article is emerged some features of an embodiment come and also noted the comparison role in its formation. On the basis of examples are proved the genetic linkages of an embodiment, personification, comparison and metaphor.

Keywords and expressions: reconsideration figures; similar qualities among personification, comparison and metaphor, historical (aspect); synchronism.

Ташхис арабча шахслантириш маъносини билдириб, истилоҳда шахсга хос хусусиятларнинг ҳайвонлар, қушлар, жонсиз нарса-предметларга нисбат берилишини англатади. Яъни, ташхисда инсонларга хос бўлган хис-туйғу, хатти-ҳаракатлар бошқа мавжудотларга ёки жонсиз нарсаларга кўчирилади. Бироқ, бу кўчириш механик тарзда ёки шунчаки ўйлаб

топилган бўлмай, муайян мантикий асосга эгадир. Бошқача айтсак, кўчирилаётган инсонга хос хусусиятлар билан ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар ёки бошқа жонсиз нарсаларнинг айрим жиҳатлари орасида ўхшашлик, муштаракликлар кузатилади. Жалолиддин Румийнинг қуйидаги рубойида ташхис санъати маҳорат билан қўлланган: